

*Свідомий європеєць і не менш свідомий
українець*

Департамент культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавська обласна бібліотека
для юнацтва ім. Олеся Гончара

Серія «Титани, які зміцнюють націю»

Свідомий європеєць і не менш свідомий українець

До 180-річчя від дня народження Михайла Драгоманова

Біобібліографічний покажчик

Полтава – 2021

УДК 01:929:94(477) “19” Драгоманов
С 24

Укладач: *Карпінська Надія*

Свідомий європеець і не менш свідомий українець : до 180-річчя від дня народження Михайла Драгоманова : біобібліограф. покажч. / Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесея Гончара ; уклад. Н. Карпінська. – Полтава, 2021. – 34 с. – (Серія «Титани, які зміцнюють націю»)

Біобібліографічний покажчик підготовлений до 180-річчя від дня народження видатної особистості України Михайла Драгоманова. Видання складене на основі дослідження фондів Полтавської обласної бібліотеки для юнацтва імені Олесея Гончара з метою поширення знань про життя і діяльність видатного літературного критика і публіциста, історика і фольклориста. Містить систематизовані документи, що вийшли друком.

Видання призначене старшокласникам, студентам, викладачам та широкому колу читачів.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	4
Життєвий шлях Михайла Драгоманова.....	6
Суспільно-політичні погляди історика.....	12
Внесок Драгоманова у політичний рух України.....	18
Драгоманов і українська література.....	19
Культурно-освітня діяльність М. Драгоманова.....	21
Цікаві факти про Михайла Драгоманова.....	22
Вислови М. Драгоманова.....	23
Твори Михайла Драгоманова	24
Література про М. Драгоманова.....	24
Електронні ресурси.....	31
Іменний покажчик.....	33

ПЕРЕДМОВА

Ім'я Михайла Петровича Драгоманова – одне з найславніших серед великої кількості полтавців, що в усі часи прославляли українську науку, письменство, мистецтво. Він увійшов в історію української культури і літератури як видатний літературний критик і публіцист, історик і фольклорист, патріот і непохитний борець за свободу своєї вітчизни. І.Франко і М. Павлик називали його своїм учителем. Ним він був і для Лесі Українки. За 30 років наукової, літературно-критичної і публіцистичної діяльності М. П. Драгоманов написав понад дві тисячі праць. Лише фольклористика складає майже 10 томів. Славився він і як пряма, чесна, принципова людина на поприщі громадського і політичного життя.

Великі заслуги Драгоманова як історика та фольклориста і етнографа. Йому належать такі праці: «Історичні пісні малоруського народу» (1874–1875, у співавторстві з В. Антоновичем), «Малоруські народні перекази і оповідання» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи: 1764–1880» (1881) та ін. Багато праць присвятив Т. Г. Шевченкові. Був обраний почесним членом багатьох міжнародних організацій і товариств.

Суспільно-політична і наукова діяльність М.П. Драгоманова припадає на 60–90-ті роки ХІХ ст. В історії Росії, України і Західної Європи це був надзвичайно складний період, визначальною тенденцією якого стає посилення визвольного руху трудящих. І МихайлоПетрович був не тільки свідком, а й активним діячем соціальних процесів в Україні 1859–1861 рр. Саме йому судилося відіграти в соціальному і духовному розвитку українського народу чи не найпомітнішу роль у той період, коли титанічна революційна діяльність одного генія України – Тараса Шевченка – вже закінчилась, а другого – Івана Франка – ще тільки-но розпочалась. Беззаперечним є факт, що в історії передової суспільно-політичної думки в Україні після смерті Т. Г. Шевченка і до появи наприкінці 70-х років програмних статей І. Франка з питань соціології, історії і літературної критики провідне місце належить по праву Михайлу Драгоманову.

Його творчість і політична діяльність завжди привертала найпильнішу увагу дослідників. На жаль, цей оригінальний мислитель часто беззастережно зараховувався або до націоналістів, або ж до буржуазних лібералів. Науково-об'єктивна оцінка всього зробленого М. Драгомановим для визвольного руху і передової культури, конкретно-історичний аналіз складних умов його життя і діяльності нерідко підмінювались абстрактними схемами, упередженими, суб'єктивістськими визначеннями.

Причин для цього було багато, але не це є предметом цього видання. Нові покоління не можуть і не повинні бути байдужими до своїх великих попередників, тих подвижників розуму, які в неймовірно важких умовах торували шлях у нашу добу.

Кращими традиціями Полтавської обласної бібліотеки для юнацтва імені Олеса Гончара є розкриття фондів колекцій та висвітлення життя і

творчості відомих постатей, що відіграли значну роль у державотворчих процесах України. У 2021 році в Україні відзначається 180-літній ювілей від дня народження ученого, політика, публіциста Михайла Драгоманова.

Бібліографічний покажчик "Свідомий європеєць і не менш свідомий українець" (до 180-річчя від дня народження) є систематизованим виданням, складеним на основі комплексного дослідження фондів Полтавської обласної бібліотеки для юнацтва імені Олеса Гончара з метою популяризації як книжкових видань так і публікацій з періодичних видань та поширення знань про життя, громадську діяльність Михайла Драгоманова.

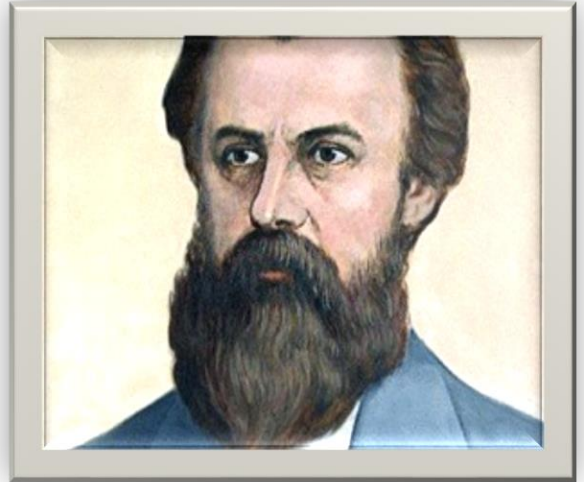
Загальний обсяг бібліографічного видання представлений документами, які знаходяться в бібліотеці і що вийшли друком у 1997–2021 роках. Загалом це понад 100 джерел інформації: монографії, підручники, наукові статті, тези, доповіді, рецензії, переклади, історичні та біографічні нариси, довідкові та художні видання тощо. Інформаційний масив основної частини представлено матеріалами, які систематизовано за розділами: «Життєвий шлях Михайла Драгоманова»; «Суспільно-політичні погляди історика», «Внесок Драгоманова в політичний рух», «Драгоманов і українська література», «Культурно-освітня діяльність М. Драгоманова», «Цікаві факти про Михайла Драгоманова». Література про М. Драгоманова систематизована за алфавітом авторів та назв видань. Бібліографічний опис матеріалів здійснено відповідно діючих стандартів з бібліотечної справи. Усі записи пронумеровано. Довідково-пошуковий апарат складається зі змісту, передмови, іменного покажчика. Видання може бути корисним широкому колу читачів як для навчання так і для саморозвитку, а також тим, хто цікавиться життям і діяльністю відомих історичних особистостей.

Життєвий шлях Михайла Драгоманова

(українського публіциста, історика, філософа, економіста, літературознавця, фольклориста та громадського діяча).

Народився Михайло Петрович Драгоманов 30 вересня 1841 року у місті Гадяч Полтавської губернії у родині дрібнопомісного дворянина. Його батьки були нащадками козацької старшини. Батько Михайла – Петро Якимович – за освітою був правником, займався громадською та літературною діяльністю. Його схильність до справедливості, чесності і літературний хист вплинули на обох дітей – Михайла – майбутнього вченого та Ольгу – відому письменницю Олену Пчілку. Сильний генетичний корінь сім'ї Драгоманових дав Україні ще й геніальну поетесу Лесю Українку – дочку Олени Пчілки й племінниці М. Драгоманова. Тож у становленні особистості Михайла, формуванні його проглядів батько відіграв велику роль. Пізніше, в автобіографії, М. Драгоманов писав: «Я дуже зобов'язаний своєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних невзгод і боротьби».

Драгоманов дуже любив читати. Під час навчання в Гадяцькому повітовому училищі (1849–1853) малий Михайло перечитав усі цікаві книги з батькової бібліотеки, а «Историю государства Российского» М. Карамзіна – навіть двічі. «Наталку Полтавку» знав напам'ять і виконував — з усіма піснями! — перед дворовими дівчатами. Продовжуючи навчання в Полтавській гімназії, Драгоманов захоплювався історією античного світу, географією, мовами, виявляв інтерес і до математичних дисциплін. В гімназії Михайло був серед найкращих учнів. Крім російської та української мов, він володів ще п'ятьма. Хлопець самостійно вивчив німецьку мову, був редактором рукописного гімназистичного часопису. На становлення світоглядних переконань особливо вплинули вчителі – латиніст Казимир Полевич та історик Олександр Стронін. Зокрема, О. Стронін познайомив юнака з соціалістичними ідеями, з безцензурними поезіями Т. Шевченка, з «Народними оповіданнями» Марка Вовчка.

Уже в гімназійні роки Михайло зацікавився політичними питаннями. Серед гімназистів він мав авторитет захисника прав учнів. Незважаючи на те, що Драгоманов був одним із найкращих учнів, його виключили з гімназії за сутичку з «надзирателем благородного при гимназии пансионате». Тільки завдяки втручання М. Пирогова – відомого лікаря-хірурга, члена-кореспондента Петербурзької академії наук, який був попечителем

Київського навчального округу, виключення було замінено на залишення гімназії «за власним проханням», що давало право на продовження освіти у вищому навчальному закладі.

Восени 1859 р. М. Драгоманов розпочав навчання на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира в Києві. Він блискуче вчився і своє майбутнє пов'язував із науковою діяльністю.

Київський університет того часу був не лише важливим центром наукового і культурного життя, а й визначним осередком громадських та національних рухів. Бажаючи посилювати народній освіті, Михайло став членом гуртка, який заснував одну з перших на теренах Російської імперії недільну школу. Однак у липні 1862 р. недільні школи було ліквідовано через те, що в суто освітянській діяльності шкільний уряд убачив засіб поширення політичного нігілізму й вільнодумства, спрямованих на підірив підвалин суспільного ладу.

Михайло викладав також у Тимчасовій педагогічній школі, деготували вчителів для села, але незабаром і цей заклад закрили.

Громадська активність, вільнодумство й сміливість студента Драгоманова виявилася у його яскравих публічних виступах. Перша така промова була пов'язана з відставкою М. Пирогова з посади попечителя Київського навчального округу. Пирогов проводив на конституційних засадах помірковану, ліберальну політику, що була не до вподоби реакціонерам. У своїй доповіді на прощальному бенкеті Драгоманов доводив, що реформи М. Пирогова на ниві педагогіки, зокрема заміна, по суті, військової дисципліни педагогічними методами виховної роботи призвели до більшого порядку в школах, ніж було раніше. Цей виступ Михайла мав для нього великі наслідки: він пробудив у юнакові політичні інстинкти і водночас познайомив з ліберальними професорами, що дало змогу розширити наукові заняття, переважно з загальної історії.

Вдруге громадський обов'язок й патріотизм М. Драгоманов продемонстрував під час перевезення праху Т. Шевченка із Санкт-Петербурга на батьківщину (1861). Головна думка промови Драгоманова над труною поета про те, що «кожний, хто йде служити народові, накладає на свою голову терновий вінок».

Після закінчення університету (1863) М. Драгоманова залишили на кафедрі загальної історії для підготовки професорської діяльності, а вчена рада рекомендувала відрядити його за кордон для продовження навчання. Однак скрутне матеріальне становище змусило відмовитись від підготовки до професорського знання і посісти місце вчителя гімназії.

У 1863 р. Михайло став членом Київської громади – організації української ліберальної буржуазної інтелігенції, заснованої у 1859 р. Він познайомився і потоваришував з такими представниками громадського руху, як В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко. Разом зі своїми колегами з Київської та Чернігівської громад Михайло Драгоманов підніс голос за ведення в народних школах рідної української мови. Після виходу у 1863 р.

сумнозвісного Валуєвського циркуляру, що ставив поза законом будь-які форми існування української культури й проголошував її вторинність та неповноцінність. Драгоманов почав активно працювати в галузі української етнографії, історії та археології.

Відвідуючи театр, познайомився з майбутньою дружиною. Людмила була на рік молодшою. Гарна трагічна актриса, вона відзначилася уролі Катерини у «Грозі». Бажаючи ознайомити Росію із кращими зразками української літератури, перекладала твори наших авторів. У 1864 р. вони обвінчалися. Створення сім'ї, необхідність платити за навчання брата Олександра та сестри Ольги поставили Драгоманова у скрутне матеріальне становище. Тож гроші він заробляв лекціями в гімназії, газетною й журнальною роботою.

Викладання в гімназії та громадську роботу М. Драгоманов поєднував з науковою діяльністю. Так, вже навесні 1864 р. молодий вчитель подав на розгляд історико-філологічного факультету дисертацію «Імператор Тіберій». Для свого часу ця робота мала новаторський характер. У ній автор розвинув думку про те, що період імперії Давнього Риму був прогресивним у соціальному та культурному відношенні. Того ж року вчений був допущений до викладання загальної історії в університеті як приват-доцент, а з 1866 р. він – єдиний викладач кафедри загальної історії.

У середині 1860-х рр. розквітає публіцистична діяльність М. Драгоманова: він став одним із найактивніших кореспондентів «Санкт-Петербуржских ведомостей». У численних рецензіях, оглядах, статтях Михайло Петрович порушував широке коло проблем – від розвитку сучасної української мови та літератури – до становища культур слов'янських народів у Німеччині й Австрії. Ерудований молодий спеціаліст і науковець являв собою блискучого представника 60-х років XIX ст. – часу, коли в Україні нагромаджувалися інтелектуальні сили та формувалася науковий потенціал.

Молодий учений опрацьовував тему історії Римської імперії. У цій роботі виявився нахил Драгоманова до осягнення законів розвитку людського суспільства, пошуку закономірностей, що керують вчинками видатних особистостей та цілих націй. 1869 р. він захистив дисертацію «Вопрос об историческом значении римской истории и Тацит», у якій розглянув соціально-політичні й культурні теорії суспільного розвитку, популярні в тогочасній європейській науці. Науковець не обмежувався аналізом соціально-економічних чи політичних чинників еволюції людства. Для нього головний критерій розвиненості суспільства – ступінь свободи особистості. Зацікавлення М. Драгоманова античністю пояснювалось тим,

що в цивілізаційному плані саме Римська імперія стала своєрідною точкою відліку в правовому поступі європейських конституційних свобод. У її історії вчений прагнув знайти відповідь: наскільки придатним є цей шлях для України.

У 1870 р. почався новий період у житті Михайла Петровича. Виїхавши за кордон у наукове відрядження, він замість двох років пробув там майже три.

За цей час відвідав Німеччину, Австрії, Італію, Швейцарію. Працював у Берліні, Гайдельберзі, Відні, Римі, Флоренції, Цюриху, Празі. Двічі побував у Львові, де познайомився з багатьма діячами української культури.

Перебуваючи за кордоном М. Драгоманов цікавився суспільно-політичним життям зарубіжних країн і активно займався публіцистичною роботою. Особливе місце в публіцистиці Михайла Петровича того періоду посідає Галичина. Драгоманов був одним із перших, хто намагався розбудити галицьке громадське життя, піднести рівень суспільної свідомості галичан.

Теоретичне турне вченого Європою виявилось надзвичайно плідним: він зумів критично проаналізувати свої переконання, зіставляючи їх з наочним західноєвропейським досвідом. Досліджуючи історію стародавнього світу, Драгоманов простежив механізм функціонування суспільства держави й дійшов висновку, що суспільство – цілісна система, розвиток якої тісно пов'язаний з економікою, соціальними відносинами, політикою, духовною культурою. Це дало йому змогу сформулювати політичну доктрину федеративного соціалізму. Майбутня держава уявлялася науковцю федерацією вільних громад, які б об'єднували людей на підставі спільних територій та господарської діяльності й становили автономні національні одиниці. Для досягнення цієї мети Михайло Петрович визначив три етапи: культурно-просвітницький, політичний (здобуття політичних свобод, запровадження конституції) та реформування соціально-економічних відносин.

Повернувшись до Києва, Драгоманов активно включився в наукове та громадське життя. 1873-1874 академічні роки він розпочав у статусі доцента. Вивчення стародавньої історії та релігії спонукало вченого звернути увагу на особливості історії та культури слов'янства, зокрема українців. Разом із професором Володимиром Антоновичем він підготував і видав два томи дослідження «Исторические песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» (1874-1875). Цих двох дослідників об'єднували не лише наукові інтереси – вони були дуже популярними постатями в українських колах, зокрема, були лідерами Київської громади.

Михайло Петрович був справжнім кумиром студентської молоді. Проте 7 вересня 1875 р. його звільнили з університету «за направление, не соответствующее видам правительства» із заборонаю викладати в Харківському та Новоросійському університетах. Звістка про звільнення Драгоманова з університету схвилювала всіх громадянців. Стара спільнота запропонувала своєму провідному членові виїхати за кордон і заснувати там

орган вільної української думки, в якому б містилися фундаментальні статті теоретично-програмованого характеру, твори красномовного письменства та хроніки українського життя. Михайло Петрович згодився очолити закордонне позацензурне українське видання. Саме там, за кордоном, він став інтелектуально-потужним захисником та пропагандистом української культури в Європі.

У лютому 1876 р. Драгоманов виїхав з Києва. Дорогою до Відня він зупинився у Львові, де вперше зустрівся з І. Франком. На початку березня Михайло Петрович прибув до Відня, а згодом переїхав до Швейцарії, де організував видання збірника «Громада».

Упродовж 1878-1881 рр. було надруковано п'ять книжок альманаху, що містили низку програмних, публіцистичних та інформативних праць. Після цього «Громаду» перетворили на періодичне видання за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолинського. Журнал «Громада» став для України тим, чим був «Колокол» О. Герцена для Росії. Довколо видання утворився так званий Женевський гурток – зародок українського соціалізму. У «Громаді» з'явилися політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. Статті Драгоманова в «Громаді» та редагованому ним самостійному журналі «Вольное слово», привернули увагу всієї Європи. У своїх публікаціях він наголошував, що зв'язок України з Європою повинен стати двостороннім, підкреслював важливість надання українському рухові загальноєвропейського звучання та домогтися його підтримки в світі.

Перебуваючи в еміграції, М. Драгоманов чимало сил доклав до налагодження зв'язків між українським рухом Наддніпрянщини і західноукраїнськими землями, активно друкуючись на Галичині в газетах і журналах «Правда», «Діло», «Друг», «Громадський друг».

Через розрив з громадівцями в 1886 р. Драгоманова позбавлено фінансової підтримки, і в 1889 р. вчений прийняв пропозицію болгарського уряду обійняти посаду професора загальної історії у Вищому училищі Софії (майбутньому Софійському університеті). Його запросили на три роки. Але в 1891 р. російські сановники почали наполягати на його висланні з Болгарії. Тільки завдяки європейському авторитетові вченого ці вимоги було відхилено.

Свою нову службу в Болгарії Михайло Петрович сприйняв із радістю. У Софії він знову опинився у сфері наукової діяльності, але не припиняв писати для російських, польських, німецьких та інших видань. Деякі з його фундаментальних творів українською і російською мовами виходили окремими книгами та брошурами в Києві, Львові, Коломиї, а звітти поширювалися світом. М. Драгоманов був задоволений своїм болгарським побутом. Йому подобались заняття зі студентами. Професор прагнув бути для них корисним. Крім надзвичайно цікавих лекцій, консультацій, він надавав студентам можливість користуватися його домашньою бібліотекою. Михайла Петровича любили, до нього ставилися благодійно. Ректор

Софійського університету пропонував ученому прийняти болгарське підданство, що давало йому право на пенсію й ставило самого Драгоманова та його сім'ю у більш повноправне положення. Але він не скористався цією пропозицією, бо до останніх днів свого життя мріяв про повернення на рідну землю.

У 1890 році у Драгоманова з'явилися перші симптоми страшної хвороби, яка завела його у могилу. Попервах софійські лікарі пояснювали біль у лівійці і грудях ревматизмом або невралгією. Та коли стан його здоров'я погіршився і він звернувся у Відні до Нотнагеля, той визначив безсумнівну аневризму аорти. Часом Драгоманова мучив жахливий біль, він геть втрачав голос і мусив цілими днями лежати. А проте він не випускав пера із рук і дуже багато написав у ці роки. Крім того, він продовжував читати лекції.

...Усе частіше Драгоманівські лекції у Вищому училищі (університеті) відкладалися через його хворобу.

В червні 1895 р. відбулося останнє заняття професора М. Драгоманова – семінар з історії північних народів. Слухачі з нетерпінням чекали професора, оскільки на попередній лекції його не було. Нарешті він зайшов до аудиторії, чемно поклонився усім і тихою ходою наблизився до кафедри. Хворий на аневризму аорти Драгоманов тяжко дихав, кашляв й узагалі виглядав біднішим, ніж то бувало. За весь час зробив лише кілька зауваг. Останніми його словами, сказаними, як завжди з властивою йому веселістю, було прохання вибачити за перенесення наступної лекції, а також слова турботи про впорядкування університетською бібліотеки (Драгоманов був членом відповідної комісії) задля більшої продуктивності праці вчених.

Того ж дня Леся Українка повідомила своїх батьків, що М. Драгоманов «умер несподівано от розриву аорти».

«Він поліг на полі чести, в останній день читав свою останню лекцію», – відгукнулася про виконану М. Драгомановим місію його славетна небога Леся Українка.

Похоронна процесія була багатолюдною – свого викладача проводжали в останню путь сотні студентів. Напівдорозі до кладовища процесію застав сильний дощ з великим градом. Ніхто з лав процесії не вийшов. Всі йшли з вінками, віддаючи останню шану покійному професорові.

Ховали Михайла Петровича, як заповідав небіжчик, за протестантським обрядом, на католицькому кладовищі. Поруч були дружина Людмила Михайлівна, діти, небога – Леся Українка, що приїхала до Софії доглядати хворого дядька, хоча сама потерпала від недуг. Леся повезла в Україну грудку землі з дядькової могили...

На адресу родини надійшла сила силенна жалобних листів та телеграм зі словами болю і співчуття з Болгарії, Австро-Угорщини, Росії, Німеччини. Спільну думку всіх українців щодо безповоротної втрати так висловив Агатангел Кримський: «...після Тарасової смерті Україна ще не знала такої великої втрати».

На кончину Драгоманова щиро відгукнулися численні болгарські, чеські, російські емігрантські й українські галицькі періодичні видання.

Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну

І крикнем на братньому пиру:

Що хочем для себе й для цілого світу

Ми волі, освіти і миру!

«Своїм писанням, зарівно як і прикладом свого життя, він дав нам високий взірєць неустрашеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досвіду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка», – писав Іван Франко.

Михайло Петрович Драгоманов своїми працями висвітлив перспективу історичного розвитку України, що полягала в національному відродженні. Політичні твори Михайла Петровича Драгоманова посідають визначне місце в історії розвою російської суспільної думки. Смілива і правильна думка вченого не могла не подавлятися тоталітарними режимами. Як публіцист і політичний письменник, Драгоманов озивався на всі злоби дня, але нічого не написав на саму лише злобу дня. З приводу кожної часткової події він висував принципові питання і користався з неї задля того, аби широко поставити й розвинути свою загальну соціальну та політичну програму. **Драгоманов тривалий час був символом незалежної держави, тому лише зі здобуттям цієї незалежності Україна може вільно вшанувати пам'ять свого великого громадянина.**

Суспільно-політичні погляди історика

«Лишень тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа»

М. Драгоманов

У попередній історичний період ім'я цього видатного Українця було заборонене й піддавалося гострій критиці — і в самодержавній Російській імперії, і в часи тоталітарно-більшовицького режиму — як ім'я сепаратиста, ворога царської та більшовицької імперії, «націоналістичного міщанина». Недаремно Іван Франко ставив його значимість поряд із постаттю Великого Кобзаря — Тараса Шевченка і закликав дорожити його «неперестарілим» доробком усіх, «кому дороге наше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали і боролися обидва чільні сини України — Шевченко і Драгоманов». А відомий український вчений і політичний діяч початку ХХ ст. Сергій Єфремов вважав, що «для України Драгоманов «справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав народ перед смертю Шевченка». Тарас Шевченко окрилив душу свого народу могуттю рідного слова і духом свободи. Драгоманов же — витягнув його на модерні шляхи боротьби за самостійне існування на європейському континенті поряд з іншими народами.

Адже саме Михайло Драгоманов уперше за багато століть бездержавного життя українців підніс їх визвольну боротьбу на новий європейський рівень; саме він уперше в історії світової культури на Міжнародному літературному конгресі в Парижі 1878 р. виступив із протестом проти нової заборони української мови й освіти Емським указом, і в цьому його підтримали тоді видатні діячі світової літератури — Віктор Гюго та Іван Тургенев. Саме Драгоманов уперше в історії суспільної боротьби висунув чітку програму перетворення українського культурно-просвітницького руху — в політичний. Саме йому належить велетенська заслуга у створенні першої української політичної партії в Галичині — Русько-української радикальної партії (1890 р.), яку очолили Іван Франко та Михайло Павлик.

Саме Драгоманов уперше в історії суспільно-політичної думки створив програму визвольної боротьби в Російській імперії — «імперії будочників і казнокрадів», як він її називав — для її перетворення на демократичну країну, де всі народи її дістали б свій державний суверенітет і розвивали б свою самобутність у співдружності з іншими народами. Це маловідомий його конституційний проект «Вольный Союз» — «Вільна Спілка», який був надрукований ще у ті далекі дореволюційні часи. Та тодішні російські демократи, виховані на ординсько-імперських традиціях централізму, жорстко відкинули його. Ідея рівноправності усіх народів — великих і малих, ідея самобутнього політичного державницького життя їх у співдружності й вільному союзи — тобто на рівноправних федеральних засадах — була провідною темою багатьох політичних творів Михайла Драгоманова. Тож деякі російські вчені з повагою ставились до нього. М.Горький назвав Драгоманова «найвидатнішим діячем України». П.Струве вважав, що Драгоманов уперше «дав російській демократії широку і ясну програму...».

Вона була, на думку нашого вченого, важливою і для українців. Адже відсутність незалежності для них «є головною причиною тієї хвороби, котра під'їдає всі зусилля українського народу до своєї емансипації економічної, як і розумової, оскільки чужі держави, що володіли і володіють Україною, відняли у нас народу їхній мозок, освічені класи не тільки експлуататорів, але справжню інтелігенцію, школу, науку, мистецтво», — як писав він.

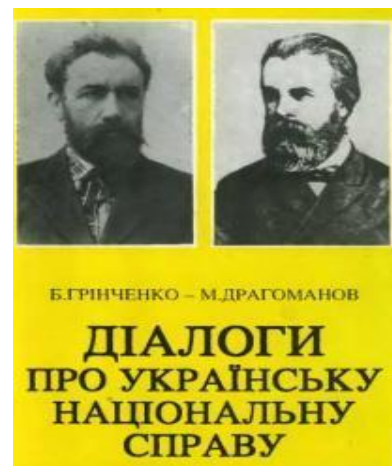
Розробляючи проект статуту українського товариства «Вольный Союз» — «Вільна Спілка» (1884 р.), Драгоманов бере за основу ті вільнолюбні традиції, котрі виробив у своїй історії український народ і які він підносив навіть у темні часи свого буття. І ці волелюбні традиції й організації, вважав він, потрібно поширювати серед інших народів, особливо це питання про політичні свободи і самоврядування.

Цей великий Українець вважав, що життя кожного народу у найкращий спосіб може бути тільки за повної децентралізації управління економічного та культурного буття: «...Скільки-небудь справжньої політичної свободи нема і не може бути при централізації... Усі перевороти, звершені наматерику Європи від часів Великої французької революції, тому саме й не досягли своєї найближчої мети, що заміняли самодержавство королів самодержав'ям

парламентської більшості, залишаючи недоторканою чи навіть вдосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління справами країни».

Через те Драгоманов гостро й пристрасно критикував ідеологів російських революціонерів-народників — П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших — за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли жодних автономій іншим народам у майбутньому. Найрадикальніша тодішня російська революційна організація «Народна воля», наприклад, висунула ідею загальноросійського Земського собору, який займе місце тимчасового революційного уряду. І цей новий «владитель» буде на свій смак, каже вчений, розпоряджатися долею всіх народів.

Нашій державі довелося проіснувати понад сто років, щоб нарешті переконатися, навіть на прикладі радянської держави, у правдивості цих застережень і з'ясувати, що без правильного розв'язання національного питання немає суспільного поступу, і щоб знову порушити проблему про розвал бюрократично-централістичної системи управління. Якщо подивитися зараз довкола, то видно, що всі колишні національні республіки СРСР стали на шлях суверенітету, на шлях незалежного самостійного існування, без якого не може бути ні свободи народу, ні свободи особистості. Драгоманівська правда торжествує, але за це торжество заплачено надто дорого. Та й чи не треба сплачувати ще за остаточне утвердження цієї правди?

Російські революційні діячі на той час у своєму загалі не сприйняли ідей Драгоманова про федеративний принцип (в його розумінні — співдружність) і взаємозв'язок народів Росії. Вони продовжували стояти на традиційних імперсько-централістичних позиціях, не хотіли визнавати прав народів Росії на самостійне державницько-політичне існування.

Тим часом ця принципова концепція Драгоманова набула широкого розповсюдження серед української національної інтелігенції вже наприкінці XIX ст. Вона справила певне позитивне враження і на Європу. Один із лідерів Першого Інтернаціоналу Едуард Бернштейн, наприклад, після прочитання статті Драгоманова «Малоруський інтернаціоналізм» в європейській пресі, відзначив, що викладені там ідеї стали відкриттям для європейських соціалістів. Ігнорування національного питання для них було справою буденною, бо серед західних соціалістів, наголошував він, панував погляд, що соціалізм вимагає, аби малі народи і племена злилися з великими народами. Найпопулярніший лідер європейського соціалізму Ф. Лассаль заявляв: «Право національності я визнаю тільки великим культурним націям», а інших право «лежить скоріше в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватись під їхнім впливом».

М. Драгоманов, оцінюючи ідеї європейського соціалізму писав, що соціалісти інших національностей не будуть допомагати українцям, будуть вбачати в національному відродженні «вузький націоналізм». Через те українські соціалісти «мусять узятись за те, щоб не дати вкінці розділитись городам і селам на Україні на дві, чи три, чи чотири народи». А для цього потрібно створювати українські громадські товариства, і далі впорядкувати працю над тим, щоб виробити потрібне їм письменство на українській мові. І з тим, і з іншим треба поспішатись, як і взагалі з поправкою всіх хиб досоціалістичного українолюбства... «Не забуваймо, що для нас, як для людей, які майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а й самий поступ чужих людей, коли з ними поруч не йде й наш поступ наперед. Треба нам тільки трошечки впинитись на однім місці — і зараз же ми зостаємось позаду, а поступ наших сусідів і чужих людей на нашій землі розстроїть нас на кілька часу не дуже менше, як і неволя».

М. Драгоманов застерігав, що в цьому плані і боротьба за конституцію в тодішній Росії «дасть іще більшу волю і силу московським людям і вони певно посунуть свої справи так, щоб потягнуть за собою велику купу помосковлених людей і на Україні. Українство... зостанеться знову «провінціальним родичем», прихвоснем... А з прихвоснів яка ж служба!...».

Політичні концепції М. Драгоманова у свій час мали величезний вплив на розгортання українського визвольного руху, на створення численних українських видань, зокрема в Галичині, навколо яких гуртувалися борці за відродження української культури, національної свідомості, котрі розгорнули широкий «вічевий» рух серед народних мас. На чолі його стала група галицької української молоді разом із І. Франком, М. Павликом, С. Даниловичем та ін., яких прозвали «коломиїськими радикалами» або драгоманівцями. Цей рух призвів до організації першої української політичної партії — Русько-української радикальної партії. Вона почала діяти за принципами і концепціями, які давав Драгоманов для молодих політиків у листах до них, у різних проектах, резолюціях тощо.

Наприкінці XIX ст. російським визвольним рухом, в якому було чимало українців, оволоділа нова соціалістична ідеологія — марксистська, що зводила увесь суспільний розвиток до боротьби антагоністичних класів, а національний розвиток і його значення для суспільства відкидала. Відомо, що ця ідеологія не прижилася в Західній Європі, там існували й інші соціалістичні теорії, які протистояли їй. Одна з них — теорія Фрідріха Ліста, що її можна назвати «технологічною національною теорією», — закликала технічну інтелігенцію, підприємців, бізнесменів єднатися зі своїм народом і будувати свою державу.

Драгоманов брав досвід із демократичних надбань держав Європи. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі (він називав Маркса «найученішим економістом»), але не відкидав і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Проте для російських революціонерів виявилось сприйнятнішим

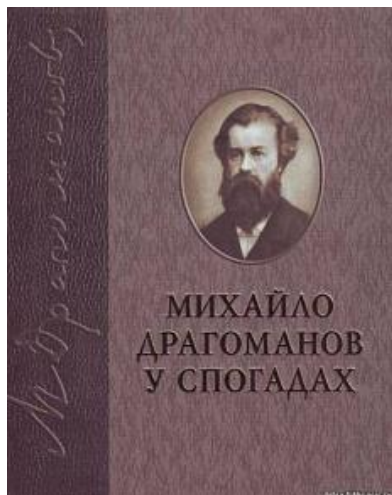
марксистське заперечення права на власну державність для недержавних народів, заклик до єднання за класовим принципом, бо, як писав Енгельс, робітники і буржуазія — «це два цілком відмінні народи, які так само відрізняються один від одного, коли б вони належали до різних рас».

Така позиція була зрозумілішою і природнішою російським революціонерам ХІХ ст., які за своїм історичним менталітетом виховувались за умов азійсько-централістичної Російської імперії, їм не потрібно було думати про проблеми національні. Більшовицька ж партія, яка висунула свого теоретика в особі В. Леніна, на практиці почала здійснювати гасло щодо об'єднання націй і народів в ім'я створення єдиної всесвітньої держави, де всі трудящі люди зіллються в єдиний, у його розуміння, російський народ. Так, 1916 року Ленін писав: «Целью социализма является не только уничтожение раздробленности человечества на мелкие государства и всякой обособленности наций, не только сближение наций, но и слияние их». А щоб знищити оті національні відмінності, Ленін висунув такий план діяльності партії: «Социал-демократы, как партия пролетариата, ставят своей положительной и главной задачей содействие самоопределению не народов и наций, а пролетариата в каждой национальности». Отже — не єдність народу, а його розкол, розсіювання нації за так званим класовим принципом. Ленін вороже поставився і до ідей Драгоманова про широку федерацію («вільну спілку») народів, і до ідеї децентралізації в системі управління. Тому коли 1918 року більшовики змушені були оголосити про створення Російської федеративної республіки, щоб підпорядкувати собі інші народи, Ленін заявив: «Теперь федерация, которую мы вводим и которую мы будем вводить, послужит именно вернейшим шагом к самому прочному объединению различных национальностей в единое демократическое централизованное государство».

Історичні традиції російської державності і були причиною того, що централізм і тоталітаризм стали органічними у світогляді більшості учасників визвольного руху в Росії. Іншої політичної структури та ідеології, окрім феодально-бюрократичної, російське імперське суспільство не знало, як, приміром, Україна, що мала багатотисячрічний досвід козацько-республіканської державності — від середини ХVІІ ст., від часів Б.Хмельницького — до 60-х рр. ХVІІІ ст., до часу ліквідації козацько-гетьманської державності з її системою виборності усіх адміністративних органів у містах і селах, добровільності військових формувань, відсутності кріпацтва та ін.

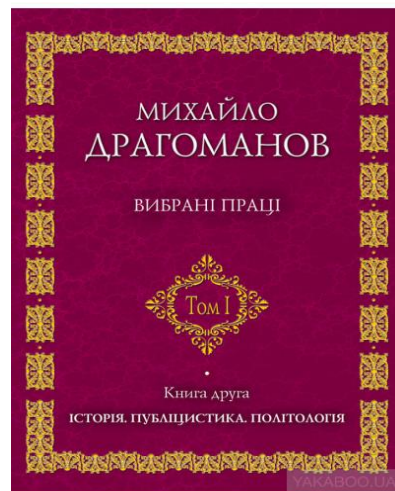
Тож не дивно, що і в період жовтневої революції та громадянської війни російська більшовицька партія, яка була ідейною спадкоємницею попереднього російського революційного руху, не хотіла визнавати будь-яких держав, що утворювались на руїнах Російської монархічної імперії. Показовий у цьому плані виступ першого соратника Леніна Льва Троцького (Лейби Бронштейна) щодо України. Троцький давав інструктаж агітаторам, які йшли в Україну із Росії у 1920 р., щоб повалити там прагнення до

самостійності: «То, о чем мы здесь в России говорим совершенно открыто, в Украине можно шептать лишь на ушко, а то лучше и совсем не говорить... В украинском крестьянине проснулся спавший сотни лет вольный дух

запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как сам грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости...».

Отож бачимо органічний зв'язок ідейної спадщини російського визвольного

руху II пол. XIX ст. з історичним життям країни напочатку XX ст. Історія підтвердила найгірші передбачення Драгоманова щодо дій політичних лідерів минулого, які він намагався не допустити і з якими боровся не на життя, а на смерть, викорчовуючи ідеї централізму, відстоюючи права народів на їхнє політичне існування. Відкинувши ці застереження Драгоманова, а також й інші (наприклад, про терор, про сільську общину як осередок соціалізму та ін.), російський визвольний рух пішов іншими шляхами.

Драгоманов вважав, що новітня українська інтелігенція має гуртувати народні маси на ґрунті давніх демократичних традицій, розвивати свою мову, яка має стати провідником «думок поступових», використовувати досвід європейського політичного розвитку, створювати у зросійщених містах просвітницькі організації, які б поширювали й утверджували історичний досвід українців у розвитку республікансько-демократичних надбань і формували б національно-патріотичну провідну політичну верству.

У часи революційних подій 1917—1918 рр. нове покоління українських політичних діячів, серед яких були М. Грушевський, В. Винниченко, В. Голубович, С. Петлюра та ін., висували ідею політичної автономії України у складі можливої федеративної Росії. Але російські уряди — і тимчасовий буржуазний, і більшовицький — зустріли їхні пропозиції із жорстким запереченням. І навіть коли Українська Центральна Рада першою проголосила Українську Народну Республіку в майбутній Російській Федерації, уряди Росії — ні тимчасовий, ні більшовицький — не збиралися проголошувати свою країну федеративною, а послали проти неї у січні 1918р. свої війська.

Ідея Драгоманова про політичну автономію України, яку намагалася здійснити тодішня українська демократія, зрештою, була остаточно знищена пострілами більшовицьких гармат під час наступу червоноармійських військ на Київ у січні 1918 р. Командувач цими військами полковник Муравйов дав

наказ прицільно розгромити будинок найбільшого прихильника Драгоманова, федераліста М. Грушевського, де була величезна бібліотека цього видатного історика і державного діяча, голови першого українського парламенту — Української Центральної Ради. Пізніше Муравйов хвалився: «... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течение трех суток горел, как яркий костер».

І в цьому полум'ї, як згодом написав Грушевський, згоріла й «наша орієнтація на Московщину, на Росію...», тобто — на демократичні перетворення і федеративне облаштування цієї держави.

Але, ймовірно, через певний історичний період цей федералістичний проект Драгоманова усе ж був здійснений європейською демократією — через створення Європейського Союзу незалежних суверенних держав, який дедалі більше набуває зараз ваги у світовій історії. Щоправда, імені Михайла Драгоманова в ньому поки що не згадують.

Пріоритет прав особи. Цей класичний принцип розвиває Михайло Драгоманов у своєму конституційному проекті під назвою "Вільна спілка". На перше місце ставиться ідея формування держави на засадах політичної свободи, витлумачуючи останню як систему прав людини і громадянина, недоторканність особи, життя, приватного листування, національності (мови); як свободу совісті, друку, об'єднань, носіння зброї, вибору житла і занять, а також право позову на посадову особу чи відомство та супротиву незаконним діям чиновників. Рівність усіх у громадянських правах та обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом.

Концептуальна домінанта такого співвідношення громадянин – суспільство – держава, постійно присутня у всіх політологічних працях Драгоманова. Не випадково для обґрунтування цього принципу він активно залучає досвід демократичних країн (зокрема, праця "Швейцарська спілка").

Внесок Драгоманова у політичний рух України

- Публіцист був прихильником **ідеї асоціації розвинених особистостей**, за якою в центрі перебуває не держава, а сама людина. Відповідно до цього він наполягав на максимальній децентралізації влади та самоврядуванні громад і областей.
- За приклад Драгоманов часто згадував **США та Швейцарію**, котрі є організованими федераціями, основною яких є **громадське й місцеве самоврядування та гарантія природних прав і свобод людини**.
- **Засуджував терор і диктатуру як засіб правління**. Виступав за права людини і громадянина, скасування тілесних покарань і смертної кари, недоторканість житла без судової постанови, таємність приватного листування, свободу совісті, друку, слова і віросповідання, а також церкву, яка мала відділитися від держави.
- Драгоманов заохочував суспільство до **серйозних соціальних реформ**: ліквідації кріпосництва як юридичної нерівності, подолання станового принципу розподілу податків і здійснення поступової націоналізації

головних засобів виробництва з наданням права користуватися ними населенню.

- На думку Драгоманова, держава повинна мати **три гілки влади: законодавчу, судову і виконавчу**, де в законодавчу входив би імператор (з успадкованою владою чи обраний) і союз. В судовій мав би бути Верховний суд (сенат), де статус суддів визначав би закон, а членів Верховного суду призначав глава держави довічно.
- Учений впритул підійшов до окреслення найважливішої ознаки правової держави – **відповідальності держави перед громадянином у разі порушення його прав.**
- Він намагався ввести Україну в європейську спільноту народів шляхом наближення її до європейських політичних і правових стандартів.

Драгоманов і українська література

У період фатального занепаду після впровадження валуєвського циркуляра українська література, що виконувала роль національної політики, потребувала для свого розвитку Геркулесової праці. М. Драгоманов свідомо взяв цю місію на себе. Протягом трьох десятиліть він – політик, учений, публіцист – одночасно виступав і в ролі літературного критика. Серед «організаторів духовної праці» в Україні І. Франко визначив йому місце першого політичного письменника, «проповідника» літературної школи 70-80 рр.

Високоосвічений та енергійний М. Драгоманов поставив перед науковцями Росії вимоги об'єктивно-комплексного підходу до минулого української культури, що виконала цивілізаторську місію в імперії ХІХ ст., але внаслідок централізації опинилася в «обриві». Перебільшуючи культурний рівень російського суспільства, М. Драгоманов вірив у можливість розвитку рідної літератури в межах російської. Оцінивши мізерні здобутки українського письменства другої половини 60-х рр., він опинився перед дилемою: або бути українськими росіянами, або, потративши всі сили на «даремні теоретичні спори», зробитися під тиском імперії «великорусами» чи «пасивними» білорусами. М. Драгоманов вибрав перше: силою Росії підіймати Україну, українську літературу, а через російську входити у слов'янський світ і Європу.

В особистому житті Михайло користувався російською мовою, листи до батьків писав по-російськи. Цей «звичай» поборолася сестра Олена Пчілка. Про причини російськомовності брата вона обурено писала: «Все тая московська «полуда» тримала. Таки міцна була вона, держачи змалку і до кінця віку».

Улюбленим письменником М Драгоманова став І. Тургенєв. Він пройшов ідейну школу прогресивної російської молоді від В. Белінського до О.Герцена.

М. Драгоманову не подобалося ідейно-художнє спрямування тогочасної української поезії. Його бурхлива натура не сприймала тужливих мотивів та

алегоричних образів-символів. Так, вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» він трактував як «зовсім поганий у художньому плані», а його популярність серед українофілів вважав не тільки ознакою «сумбура в головах українофілів-романтиків», а й ознакою пониження естетичних смаків. М. Драгоманов обурював факт наспівування вірша на мотив однієї з поширених тоді чеських пісень.

Драгоманов намагався комплексно осмислювати культурну творчість тої чи іншої нації. Література була для нього внутрішнім критерієм духовної життєздатності народу. Він помічав, що чимраз більша увага «до провінціальних говорів» є одним із проявів загальноєвропейського демократичного руху.

Праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» та «Українське письменство 1866-1873 років» виразно характеризують літературні погляди М. Драгоманова. У них подано глибокий аналіз української літератури і вперше після П. Куліша чітко і твердо заявлено вимоги до неї. Порівняно європейськими літературами, з їхніми дискусіями, теоретичними судженнями, боротьбою течій і напрямків М. Драгоманов застав в українській лише «початкову школу».

Коли Драгоманов прибув до Женеви, він усвідомив себе, зодного боку, посланцем українського культурного громадянства, яке давно виношувало плани заснування за кордоном безцензурного громадсько-політичного й науково-літературного середовища, а з другого – політичним вигнанцем російського самодержавства. Попереду була тяжка літературно-політична праця – видання наукових і художніх книг, популярних брошур різними мовами, налагодування випуску перших в історії української преси вільних, безцензурних збірок і журналу «Громада».

Також учений актевізував вивчення історичного епосу. Він знав, що ніхто з українців не зможе глибше опрацювати зібрані матеріали: не пропускав повз увагу жодного рядка, який коли-небудь був написаний про українську народну творчість. У руках дослідника зосередилася величезна кількість першоджерельного матеріалу. Копітка праця у ділянці дослідження українського історичного епосу увінчалася добрим ужином. У 1881 р. Побачили світ «Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)». Далі з'явився перший випуск «Політичних пісень українського народу XVIII-XIXст.», а згодом і другий.

Т. Шевченка Драгоманов не зміг визнати «за викінченого поета образованої громади», хоч підготувати повне зібрання його творів вважа своїм найпершим обов'язком і був найенергійнішим популяризатором поета у Європі.

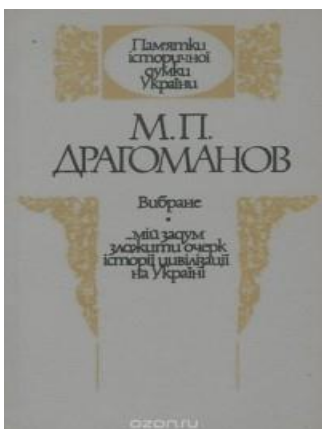
Відірваність від України та хвороби не дали змогу видатному вченому-політикові належно оцінити навіть талант улюбленої племінниці Лесі Українки. Ти часом «спробунки» поетеси – спрямування, тематика, літературна мова – давали підстави вимогливій Олені Пчілці вважати її

представником «нової» школи в українській літературі. Сама ж Леся Українка вже тоді не вважала рідну літературу за «жебрачку».

Літературна «мораль» М. Драгоманова у її вивершенні була співзвучна з євангельською заповіддю «Йди постивший і не постивший» і мала над завданням консолідувати всі українські сили – літературні й політичні. «Один працює для науки про Україну тільки по-московському (або по-польському), – писав М. Драгоманов, – будьмо йому вдячні і ті, що пишемо по-українському. Один вірує в українську літературу тільки протонародно, «для домашнього обіходу», – нехай виробля її, а хто вірує в ширшу, нехай собі працює по-своєму, не кидаючи анахеми на невірних, але працюючих по-своєму, все ж таки для української літератури».

Культурно-освітня діяльність М. Драгоманова

Визначну роль зіграв Драгоманов і в становленні університетської **освіти** молоді відновленої держави Болгарії. Він був причетний до створення університету в Софії, де працював останні роки свого життя і очолював кафедру всесвітньої історії. Цьому закладу Михайло Петрович передав свою унікальну бібліотеку; сприяв створенню в Софії Наукової бібліотеки ім. Кирила і Мефодія; виховав покоління видатних болгарських учених і політичних діячів. Тож не дивно, що за царських часів ім'я Драгоманова було заборонене в період тоталітарного режиму...

У Гадячі молодий та енергійний М. Драгоманов ще під час свого першого приїзду з університету у 1859 році задумав пробудити громадське життя. Його не залишала ідея заснування в рідному місті **бібліотеки**. І в 1861 році з ініціативи письменників І. Білика (брата П. Мирного), братів Метлинських було засновано громадську народну бібліотеку. Містилася вона на приватній квартирі одного з її фундаторів – лікаря Черниша. На кошти, виручені від благодійних вистав, для бібліотеки було закуплено книги, у тому числі твори М. Гоголя, О. Пушкіна. Українською мовою у книгозбірні був лише Шевченків «Кобзар». У 1886 році фонд бібліотеки включав 2988 творів друку, із них 1843 – періодичні видання. У забороненому відділі знаходилося 640 книг.

У 1948 році бібліотеці було присвоєно ім'я Лесі Українки.

Перебуваючи в Женеві, Михайло Петрович заснував вільну українську друкарню. У ній видавалися твори Шевченка, Мирного, Білика та інших геніїв української літератури.

Із занепокоєнням говорив наш мислитель і про роль **православної церкви** як обрусителя українського народу. Адже наш народ привчений поважати її як найвищого морального суддю. А в той час зневага з її боку до мови нашого народу показує, що мова українська «не достойна стати способом розмови між богом та людьми. Ось де найгірше «обрусеніє» в загальному смислі цього слова, ось де перша підвалина всякої «денаціоналізації» серед нашого народу...».

Цікаві факти про Михайла Драгоманова

- ✓ Майже 15 років прожив Михайло Петрович у Женеві, де **заснував вільну безцензурну українську друкарню**. Налагодив випуск книжок українською мовою (твори Шевченка, Мирного, Білика та інших геніїв української літератури), видавав безцензурний журнал. Досконале володіння **сімома** мовами допомагало перекладати українські твори європейськими мовами. За цей час Михайло Драгоманов уклав чотиритомник фольклорних студій, двотомник політичних студій; дослідження з історії античного світу і Середньовіччя на кілька томів.
- ✓ Твори Михайло Петрович підписував **псевдо Українець**. За свою працю вчений одержав грошову **премію** Уварова і віддав її Франкові на видавничі справи.
- ✓ За кілька років до смерті Драгоманов написав одну з найкращих робіт «Чудацькі думки про українську національну справу», яка і сьогодні актуальна. Її можна вважати **заповітом науковцям у галузі дослідження української історії**.
- ✓ Планував скласти нарис історії цивілізації в Україні, але не встиг. В університеті Софії лишилося **4350** примірників книжок із приватної бібліотеки Михайла Драгоманова.
- ✓ У нього було безліч псевдонімів — Толмачев, Українець, М.Кузьмичевський, П. Кузьмичевський, Кирило Василенко, Волинець, М.Галицький, М. Гордієнко, П. Петрик, М.Чудак.
- ✓ Улюблені філософи Драгоманова – це Ф. Лассаль, Г. Спенсер, О. Конт.
- ✓ Його дружина Людмила була акторкою. Обвінчалися вони 1864 року. У шлюбі народилося троє дітей – доньки Людмила, Аріадна та син Світозар.
- ✓ Людмила Драгоманована **23 роки пережила чоловіка**, їй у Софію надсилав матеріальну допомогу Євген Чикаленко. Згодом вона переїхала до Києва. **Похована за кошт УНР**.
- ✓ Донька Лідія вийшла заміж за **письменника Івана Шишмана**, царський рід якого відомий із X століття. Чоловік перекладав **Тараса Шевченка болгарською**, 1918 року був амбасадором Болгарії в Україні.
- ✓ Донька Аріадна – дружина Івана Труша, українського живописця-імпресіоніста, майстра пейзажу і портретиста, мистецького критика і організатора мистецького життя в Галиччині.

- ✓ Син Михайла Драгоманова – Світозар Михайлович Драгоманов – економіст, кооператор, перекладач, публіцист, член УВАН у США. Він був професором економіки в Київських вишах. 1930 року усунений як "небажаний елемент". Від 1943 року перебував у еміграції, помер у США.
- ✓ Болгари охоче надали б М. Драгоманову громадянство, але він не хотів, бо мріяв повернутися додому. В одному з останніх листів написав: «Невже помру, не побачивши українського неба, журливих верб над водою?»
- ✓ Михайло Драгоманов мав брата Олександра та сестру Ольгу. Він оплачував їхнє навчання, тому знаходився у скрутному матеріальному положенні. Михайлу Петровичу доводилось працювати на декількох роботах – вести лекції в гімназії, писати в журналах та газетах.
- ✓ Брат Олександр – став лікарем-психіатром. Його донька Оксана Олександрівна Драгоманова – визначний український прозаїк, перекладач, громадський діяч. У заміжжі – Хропко. Жила у Франції, Аргентині, похована в США.
- ✓ Сестра – Ольга Петрівна Драгоманова, в заміжжі Ольга Косач, літературний псевдонім Олена Пчілка – українська меценатка, перекладачка, етнографиня, фольклористка, публіцистка, громадська діячка, членкиня-кореспондентка Всеукраїнської академії наук (1925); мати поетеси Лесі Українки
- ✓ У Аргентині живуть нащадки племінниці Михайла– Оксани, письменниці, яка працювала в посольстві УНР у Відні.

Вислови М. Драгоманова

- ❖ В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемося за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національності.
- ❖ Думка про людськість поставлена була вище над думкою про націю та віру, з їх особливими звичаями, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок проміж націями й вірами та основою до волі кожної нації й віри в тих границях, поки нація чи віра не неволить других.
- ❖ Зложити правдивий суд над усіма ваганнями всіх справ у нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи.
- ❖ Кожна людина, яка пішла з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українськи, є розтрата з української скарбниці, розтрата, яка при нинішніх умовах не повернеться нізвідки.
- ❖ Ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій

і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських.

- ❖ Нічого багато говорити об тім, що навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії.
- ❖ На сором природи людської, до самих останніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мужиків.
- ❖ Сама по собі думка про національність не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ.
- ❖ Скрізь на світі, власне, історичний патріотизм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть великоруси, "квасним") патріотизмом і т. д., і що ті хиби, власне, слабнуть у народів, коли патріотизм ставиться під контроль космополітизму.
- ❖ Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям.

Ми маємо знати своїх видатних теоретиків політичного поступу народів. Маємо не забувати їх і час від часу перегортати сторінки їхніх старих — уже столітньої давності — дореволюційних видань.

Твори Михайла Драгоманова

1. **Драгоманов М. П.** Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970.– Т. 1. – 1970. – 531 с.
2. **Драгоманов М. П.** Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / М. П. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970 – Т. 2. – 1970. – 595 с.
3. **Драгоманов М. П.** Вибране ("... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с. – (Пам'ятники історичної думки України).
4. **Драгоманов М. П.** Про українських козаків, татар та турків : істор. розвідка : з додатком про життя М. Драгоманова / М. П. Драгоманов. – К. : Дніпро, 1991. – 45 с.

Література про Михайла Драгоманова

1. **Агеєва В.** Леся Українка, "кацапи" і цензура / В. Агеєва // Український тиждень. – 2019. – № 30. – С. 48-52.
2. **"Андріашіада"** : [колективний твір, створений М. Драгомановим, М. Лисенком, М. Старицьким] // Шевчук В. Із вершин і низин: кн. цікавих фактів із історії укр. літ. – К., 1990. – С. 104-105.
3. **Андрущенко В.** Великий пророк-бутівник / В. Андрущенко // День. – 2016. – 9-10 груд. – С. 20.
4. **Апостол правди і науки** : до 170-річчя від дня народження М. П.

- Драгоманова // Календар знаменних і пам'ятних дат. – К., 2011. – № 3. – С. 121-130.
5. **Видатні історики минулого** // "Оживають давні віки..." Історики, краєзнавці, археологи Полтавщини. – Полтава, 2003. – С. 9-22.
 6. **Видатні постаті в історії України IX-XIX ст** : короткі біограф. нариси : історич. та худ. портрети / за ред. В. І. Гусєва. – Київ : Вища школа, 2002. – 359 с.
 7. **Відлуння козацького духу** // Козацькі традиції Полтавщини: імена – пам'ятники – події – легенди. – Полтава, 2008. – С. 23-26.
 8. **Він народився в Гадячі** : [М. Драгоманов] // Волосков В. Подорож Полтавщиною з монетою в руці. – Полтава, 2008. – С. 62-69.
 9. **Вірний М.** Борець за свободу : в 90-ту річницю смерті Михайла Драгоманова / М. Вірний // Молода Україна. – 1985. – № 6. – С. 198.
 10. **Волковський В.** Ідея реформації в українській соціально-політичній думці XIX ст. в теоретичній спадщині Михайла Драгоманова / В. Волковський // Наука і суспільство. – 2017. – № 5-6. – С. 62-75.
 11. **Волковський В.** Теоретична спадщина Михайла Драгоманова і сучасні роздуми про українську справу / В. Волковський // Наука і суспільство. – 2018. – № 7-8. С. 51–58.
 12. **Вшанування пам'яті М. Драгоманова в Гадячі** // Край. – 2005. – № 16 (серп.). – С. 6.
 13. **Гадяцькі пропілеї** : [Михайло Драгоманов] // Костенко А. Леся Українка. – К., 2006. – С. 17-18.
 14. **Голобородько Я.** Інтелектуальні портали Михайла Драгоманова / Я. Голобородько // Слово і час. – 2011. – № 9. – С. 3-15.
 15. **Головій О.** Життя завдовжки... у півтисячі світлин : [про книжку дослідниці із США Т. Скрипки "Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура"] / О. Головій // Літературна Україна. – 2013. – 10 жовт. – С. 1, 3; Шкільна бібліотека. – 2018. – № 11. – С. 67.
 16. **Горецький М.** Михайло Драгоманов і Вячеслав Чорновіл – провідні політичні публіцисти України [Текст] / М. Горецький // Історія в школі. – 2015. – № 5-6. – С. 21-25.
 17. **Гринів О.** Боротьба за Драгоманова : [історика, письменниці Р. П. Іванченко] / О. Гринів // Літературна Україна. – 2011. – 13 жовт. – С. 7.
 18. **Дейна Г.** Архіви не мовчать : [сторінка із життя славної родини Драгоманових на основі звіту бібліотекаря] / Г. Дейна // Літературна Україна. – 2003. – 21 серп. – С. 11.
 19. **Демиденко І.** Михайло Петрович Драгоманов / І. Демиденко // Молода Україна. – 1974. – № 10. – С. 2-4.
 20. **Драгомани. "Грецький заволока"** на службі у гетьмана. Гадяч. Два брати: поет і декабрист // Костенко А. Леся Українка. – К., 2006. – С. 8-14.
 21. **Драгоманов і народна творчість** : [у спадщині вченого – понад 30 спеціальних розвідок у галузі фольклористики] // Р. Іванченко. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено: статті, нариси, роздуми. – К., 2005. – С. 70-76.

22. **Драгоманов і Шевченко** : [мислитель присвятив поетові до 50 праць] // Р. Іванченко. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено: статті, нариси, роздуми. – К., 2005. – С. 76-87.
23. **Драгоманов Михайло** : [укр. мислитель, громадсько-політичний діяч] // Хто є хто в європейській та американській політичній науці. – Львів, 1997. – С. 84-85.
24. **Драгоманов Михайло Петрович** // Альманах пошани й визнання Полтавщини. – Полтава, 2003. – С. 68-69.
25. **Драгоманов Михайло Петрович** : [вклад у шевченкознавство] // Ротач П. Полтавська Шевченкіана: спроба обл. (крайової) Шевченківської енциклопедії: у 2-х кн. – 2005. – Кн. 1. – С. 225-226.
26. **Драгоманов Михайло Петрович** : український публіцист, історик, літературознавець, громадський діяч, уродженець м. Гадяча // Юридична енциклопедія. – К., 1998. – Т. 1. – С. 300-302.
27. **Драгоманов Михайло Петрович** // Провісники духовності в Україні : довідник. – К., 2003. – С. 40-41.
28. **Драгоманов Михайло Петрович** (1841-1895) – укр. історик, філософ, письменник // Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. – К., 2003. – Т. 2 (1968-1983). – С. 82, 128, 482, 485; Т. 3 (1984-1995). – С. 377, 448.
29. **Драгоманов: Україна і Європа** // Іванченко Р. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено: статті, нариси, роздуми. – К., 2005. – С. 60-70.
30. **Драгоманов Яків Якимович** : [народ. 1802 р. в с. Монастирські Будища Гадяцького пов.] // Шанько Г. Літературна Гадячина. – Гадяч, 1996. – С. 25-27.
31. **Драгоманови – благодійники**, декабристи, літератори – брати Олексій, Петро, Яків // Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини : у 2-х т. – Полтава, 2014. Т. – 1. – С. 288.
32. **Духовні поведирі** // Шанько Г. Літературна Гадячина. – Гадяч, 1996. – С. 27-35.
33. **Економічні погляди М. Драгоманова** // Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України. – К., 2004. – С. 233-236.
34. **Жуківський В.** Дімітр Шишманов, онук М. Драгоманова, – дипломат, письменник / В. Жуківський // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 221-222.
35. **Івакін О. О.** Михайло Драгоманов: "Лік на українські лиха лежить в руках самих українців..." / О. О. Івакін // Історія та правознавство. Позакласна робота. – 2016. – № 10. – С. 9-14.
36. **Іваницька С.** Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького / С. Стебницька // Українська біографістика : збірник наук. праць. – К., 2012. – Вип. 9. – С. 275-293.
37. **Іванченко Раїса Петрівна.** Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено : статті, нариси, роздуми / Р. П. Іванченко. – К. : Український письменник, 2005. – 422 с.
38. **Історія України в особах XIX століття** / [упор. В. С. Шандра]. – К. : Україна, 2015. – 367 с.

39. **Їльницький М.** "Мав у собі щось сковородинського..." (Михайло Мухин) / М. Їльницький // Слово і час. – 2015. – № 8. – С. 57-69.
40. **Йосипенко С.** Осмислення спадщини Михайла Драгоманова у другій половині ХХ століття: радянська Україна та західна українська діаспора / С. Йосипенко // Наука і суспільство. – 2016. – № 5-6. – С. 2-9.
41. **Каневська Л.** Іван Франко VS Михайло Драгоманов / Л. Каневська // Дніпро. – 2011. – № 9. – С. 170-175.
42. **Каневська Л.** Іван Франко \$ Михайло Драгоманов: "Неєлейно з нагоди ювілеїв" / Л. Каневська // Вивчаємо Українську мову та літературу. – 2012. – № 2. – С. 30-32.
43. **Іван Франко і Михайло Драгоманов** : [про 20-річну співпрацю двох гігантів мислі і духу] // Р. Іванченко. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено: статті, нариси, роздуми. – К., 2005. – С. 87-94.
44. **Історія України в особах ХІХ століття** / [упор. В. С. Шандра]. – К. : Україна, 2015. – 367 с.
45. **Каневська Л.** Іван Франко VS Михайло Драгоманов / Л. Каневська // Дніпро.– 2011. –№ 9. – С. 170-175.
46. **Канцедал Л.** "Поспішаю написати вам кілька слів": із епістолярію родини Драгоманових / Л. Канцедал // Слово і час. – 2012. –№ 11. – С. 72-81.
47. **Кистяківський Б.** Супровідні матеріали до 4-томника М. П. Драгоманова "Политические сочинения" / Б. Кистяківський // Культура і наука світу: внесок України. – К., 2009. – Вип. 2. – С. 122-191.
48. **Книжкова графіка** : [подані п'ять фотопортретів М. П. Драгоманова] // Слово і час. – 2011. – № 9. – С. 3.
49. **Козак С.** Гадяч [Текст] : [фото пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з родиною Драгоманових] / С. Козак // Літературна Україна. – 2012. –12 січ.– С. 3.
50. **Коляда І.** Михайло Драгоманов – апостол правди і науки / І. Коляда // Історія в школі. – 2015. – № 1-2. – С. 1-25.
51. **Корнєва В.** Відомий і незнайомий Михайло Драгоманов / В. Корнєва // Зоря Полтавщини. – 2011. – 30 верес.– С. 4.
52. **Корнєва В.** Громадянин, історик, філософ... : [про відзначення 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова] / В. Корнєва // Зоря Полтавщини. – 2011. – 9 верес.– С. 3.
53. **Корнєва В.** Свята і будні гадяцької громади : [відзначення річниці від дня народження М. Драгоманова] / В. Корнєва // Зоря Полтавщини. – 2011. – 4 жовт.– С. 1.
54. **Короткий В.** Оцінки "Исторических песен малорусского народа" В. Антоновича та М. Драгоманова на шпальтах періодичних видань другої половини 1870-х рр.: [І том зб. 1876 р. удостоєний Уваровської премії] / В. Короткий // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 50-65.
55. **Кралюк П.** Думки про людський поступ / П. Кралюк // День. – 2020. – 15-16 трав. – С. 21.
56. **Кубаєвська К.** Драгоманов / К. Кубаєвська // Історія плюс. – 2017. – № 9. –

- С. 16-17.
57. **Куца О.** "Свідомий європеєць і не менш свідомий українець" / О. Куца // Дивослово. – 2012. – № 8. – С. 40-45.
58. **Левицька В.** Драгоманових родини Гадяцький державний літературний музей / В. Левицька // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2008. –Т. 8. – С. 372.
59. **Левченко Г.** Леся Українка – enfant terrible українського народництва / Г. Левченко // Дивослово. – 2019. – № 3. – С. 45-53.
60. **Левченко Г.** "Він так багато зробив і для мене особисто: коли б не він, все життя моє минуло б зовсім по-іншому, звійшло б на інший шлях..." / Г. Левченко // Дивослово. – 2019. – № 10. – С. 40-48.
61. **Литвин В. М.** Із життєвих сценарії українських інтелектуалів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. М. Литвин // Голос України. – 2016. – 16 лип. – С. 8-10.
62. **Лицарка з роду Драгоманових** : [О. О. Драгоманова (1894-1961 США), держ. і гром. діячка, сестра Л. Українки] // Ротач П. І слово, і доля, і пам'ять: статті, дослідження, спогади. – К., 2000. – С. 345-348.
63. **Літературні родини** : [Гоголі, Кибальчичі, Старицькі, Драгоманови] // Шевчук В. Із вершин і низин: кн. цікавих фактів із історії укр. літ. – К., 1990. – С. 132-136.
64. **Лотоцький О. П.** О. Куліш та П. М. Драгоманов у їх листуванні / О. Лотоцький // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – К., 2009. – С. 231-251. – (Хроніка 2000).
65. **Малик М.** 165 років від дня народження. Михайло Петрович Драгоманов / М. Малик // Край. – 2006. – № 29. – С. 19.
66. **Малик М.** 205 років від дня народження. Драгоманов ЯківАкимович / М. Малик // Край. – 2006. – № 23. – С. 21-22.
67. **Малик М.** 205 років від дня народження. Драгоманов Петро Якович / М. Малик // Край. – 2007. – № 39. – С. 13.
68. **Матвіїшин, В.** Родина Косачів-Драгоманових та європейське красне письменство / В. Матвіїшин // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2016. – № 5. – С. 2-8.
69. **Матяшова З.** Апостол правди і науки : [115 років від дня смерті М. Драгоманова] / З. Матяшова // Полтавський вісник. – 2010. – 2 лип. – С. 21.
70. **Мирний П.** Привіт М. Драгоманову : вірш / П. Мирний // Акорди : антол. укр. лірики від смерті Шевченка. – К., 2005. – С. 131-132.
71. **Мислитель "Громадівського соціалізму"** : Михайло Драгоманов (1841–1895) // Мельничук Г. 1000 незабутніх імен України. – К., 2005. – С. 149-150.
72. **Михайло Драгоманов** // Видатні постаті в історії України ІХ-ХІХ ст. – К., 2002. – С. 320-323.
73. **Михайло Драгоманов** // Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (ХІХ-перша третина ХХ ст.) : навч. посіб. / за ред. Н. Зелінської. – Львів, 2003. – С. 59-62.

74. **Михайло Драгоманов** // Гетьман. – 2018. – № 3-4. – С. 59.
75. **Михайло Драгоманов (1841-1895)** // 100 великих українців. – К., 2010. – С. 217-222.
76. **Михайло Драгоманов** // Український пантеон. – К., 2013. – С. 165-168.
77. **Михайло Драгоманов** : автожиттєпис / укл. І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – 444 с.
78. **Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861-2011)** / КНУ ім. Т. Шевченка, Наукова б-ка ім. М. Максимовича ; [упоряд. М. О. Мороз, В. А. Короткий (керівник авторського колективу), І. І. Тіщенко, І. С. Гриценко, С. І. Білокінь]. – Дрогобич : Коло, 2011. – 740 с.
79. **Михайло Драгоманов** – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / авт. проекту А. В. Толстоухов, В. П. Андрущенко. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2011. – 640 с.
80. **Михайло Драгоманов у спогадах** / укл. І. С. Гриценко, В. А. Короткий. – К. : Либідь, 2012. – 312 с.
81. **Михайло Петрович Драгоманов** // Видатні українці. – Харків, 2008. – С. 98-99 ; 100 великих українців. – К., 2010. – С. 217-222.
82. **Михайло Петрович Драгоманов** // 100 великих українців. – К., 2010. – С. 217-222.
83. **Нахлік Є.** Іван Франко між Михайлом Драгомановим і Володимиром Барвінським / Є. Нахлік // Слово і час. – 2016. – № 8. – С. 30-42.
84. **Одарченко Петро.** Українознавчі спостереження й фрагмент : статті, рецензії, спогади / П. Одарченко. – К. : Смолоскип, 2002. – 196 с.
85. **Передерій Л.** Панас Мирний писав драгоманівкою, а Куліш – кулішівкою : 9 листопада – День української писемності та мови / Л. Передерій // Полтавський вісник. – 2011. – 4 листоп. – С. 18.
86. **Пінчук Ю.** Драгоманови / Ю. Пінчук // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2008. – Т. 8. – С. 371-372.
87. **Погребенник В.** Наше письменство у рецепції Михайла Драгоманова : до 170-річчя від дня народження Михайла Драгоманова / В. Погребенник // Літературна Україна. – 2011. – 29 верес. – С. 11.
88. **Політика чи "культурництво"**: проблема історичного вибору // Політична історія України. ХХ століття. – К., 2002. – Т. 1. – С. 34-56.
89. **Раби Києва не мовчали** : [про життя і діяльність Михайла Петровича Драгоманова] // Р. Іванченко. Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено : статті, нариси, роздуми. – К., 2005. – С. 15-59.
90. **Речник української демократії Михайло Драгоманов і його унікальна книгозбірня** // Хорунжий Ю. Мужі чину: історичні парсуни. – К., 2005. – С. 61-88.
91. **Терещенко Ю.** Мета – самостійність : [українська державність: етапи істор. розвитку] / Ю. Терещенко // День. – 2020. – 9-10 жовт. – С. 20.
92. **Свинцов Л.** Портрет Драгоманова. 1836 : [Петра Якимовича, кольорова репродукція] / Л. Свинцов // Наука і культура. Щорічник. – К., – 1985. – Вип. 19. – Вкладка.

93. **Семенко С.** Родина Драгоманових-Косачів в оцінці Олеся Гончара / С. Семенко // Феномен Олеся Гончара в духовному просторі українства : збірник наукових статей. – Полтава, 2008. – С. 367-370.
94. **Скакун О.** Драгоманов Михайло Петрович : видатний політичний та громадський діяч, вчений і публіцист / О. Скакун // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – К., 2002. – С. 203-207.
95. **Стасюк Г.** Династія письменників як літературознавча проблема. Феномен роду Драгоманових-Косачів / Г. Стасюк // Дивослово. – 2012. – № 9. – С. 51-56.
96. **Стельмах С.** Михайло Драгоманов-історик і громадський діяч / С. Стельмах // Історичний календар 2001. – К., 2001. – С. 349-351.
97. **Сто найвідоміших українців.** – [К.] : Країна Мрій, [2015]. – 680 с.
98. **140 років від дня народження М. П. Драгоманова** – видатного укр. публіциста, історика, фольклориста, філософа, громад. діяча // Край. – 2011. – № 89. – С. 19-21.
99. **Сухомлинська О.** Драгоманов Михайло Петрович : [педагогічна діяльність, погляди, ідеї] / О. Сухомлинська // Енциклопедія освіти. – К., 2008. – С. 242.
100. **Третяченко Т.** Портрети Михайла Драгоманова / Т. Третяченко // Слово і час. – 2011. – № 9. – С. 15-17.
101. **Український Герцен** // Шкільна бібліотека. – 2021. – № 8. – С. 23-26.
102. **Убийвовк Л.** Декабристи на Полтавщині / Л. Убийвовк // Край. – 2006. – № 21. – С. 17-18.
103. **Усенко П. Г.** Драгоманов Петро Якимович (11.07.1802 – осінь 1860) – правник, літератор / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України : в 5 т. – К., 2005. – Т. 2. – С. 459.
104. **Ушкалов, Л.** Що таке Україна у просторі й часі? : відповідь Михайла Драгоманова / Л. Ушкалов // Дивослово. – 2015. – № 2. – С. 53-58.
105. **Федченко П. М.** Михайло Драгоманов : життя і творчість / П. М. Федченко. – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.
106. **Фесенко Ю.** Михайло Драгоманов і проблема української нації / Ю. Фесенко // Формування національних і загальнолюдських цінностей у студентів та їх інтеграція в Європейську спільноту. – Полтава, 2004. – С. 52-56.
107. **Хто такий Петро Колодязь?** : [ним був П. Я. Драгоманов, як прообраз панка з роману "Хіба ревуть воли..."] // Шевчук В. Із вершин і низин: кн. цікавих фактів із історії укр. літ. – К., 1990. – С. 126-128.
108. **Шанько Г.** Родина Драгоманових : історична поема / Г. Шанько // Мистецьке гроно: літ.-краєзнавчий альманах Гадяцького краю. – Гадяч, 2012. – С. 23-25.
109. **Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова** / АН України. – К. : Наукова думка, 1991. – 248 с.
110. **Ярошенко П.** Дороговказ спадку Михайла Драгоманова : [презентація видання – повної бібліографії наук.робіт про М. П. Драгоманова] / П. Ярошенко // Зоря Полтавщини. – 2011. – 5 жовт. – С. 3.

111. **Ясь О.** Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова / О. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 133-158.

Електронні ресурси

Агеєва В. Михайло Драгоманов: архітектор європейської України на противагу Москві [Електронний ресурс] / В. Агеєва // BBCnews | Україна : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2020. – Режим доступу // <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-53238322> (дата звернення: 13.05.2021). – Назва з екрана.

Біографія М. П. Драгоманова [Електронний ресурс] // НПУ імені М. П. Драгоманова. Кабінет-музей М. П. Драгоманова : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2007–2021. – Режим доступу: <https://dragomanov.if.npu.edu.ua/dragomanovs-biography> (дата звернення: 13.05.2021). – Назва з екрана.

Волинський І. Взаємини Лесі Українки і Михайла Драгоманова [Електронний ресурс] / І. Волинський // Malorus.org : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2006. – Режим доступу: <https://malorus.ru/dragomanov/vzaeminyslesejukr.html> (дата звернення: 20.05.2021). – Назва з екрана.

Горобець С. 1841 – народився Михайло Драгоманов, історик [Електронний ресурс] / С. Горобець // Український інститут національної пам'яті : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2019. – Режим доступу: <http://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/18/1841-narodyvsya-myhaylo-dragomanov-istoryk> (дата звернення: 23.05.2021). – Назва з екрана.

Драгоманов Михайло Петрович. Цитати [Електронний ресурс] // Вікіцитати : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – [Б. м.], 2018. – Режим доступу: https://uk.wikiquote.org/wiki/Драгоманов_Михайло_Петрович#:~:text=Урядові%20Європі%20інтересні%20ті%20хто,лити%20гроші%20платити..&text=«лишень%20тоді%20коли%20ми%20покажемо,на%20нас%20увагу%20і%20Європа». (дата звернення 13.05.2021). – Назва з екрана.

Квасниця І. Ю. Михайло Драгоманов [Електронний ресурс] / І. Ю. Квасниця // Західно-Українська Асоціація «Спадщина України» : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Львів, 2010-2012. – Режим доступу: <http://www.spadshina.com/programs/tvortsi-respubliki-ukrayini.100-rokiv-derzhavnosti/mihajlo-dragomanov/> (дата звернення: 16.06.2021). – Назва з екрана.

Мислович Н. М. Драгоманов Михайло Петрович– учений, політик, публіцист [Електронний ресурс] / Н. М. Мислович // Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 1998-2021. – Режим доступу: <https://kpi.ua/dragomanov> (дата звернення: 20.05.2021). – Назва з екрана.

Михайло Драгоманов – видатний діяч України: до 170-річчя від дня народження [Електронний ресурс] // Наукова бібліотека НПУ імені М. П. Драгоманова : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2014. – Режим доступу: <http://lib.npu.edu.ua/new-collections/documents/view/1> (дата звернення: 17.06.2021). – Назва з екрана.

Михайло Драгоманов та його соціологічна діяльність [Електронний ресурс] // Освіта.Уа : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2012. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/29545/> (дата звернення: 17.05.2021). – Назва з екрана.

«Моя порада проста: не читай дурниць» – Михайло Драгоманов [Електронний ресурс] // Gazeta.ua: [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2011. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_moja-porada-prosta-ne-chitaj-durnic-mihajlo-dragomanov-/399630 (дата звернення: 17.05.2021). – Назва з екрана.

Пінчук Ю. А. Драгоманов Михайло Петрович [Електронний ресурс] / Ю. А. Пінчук // Інститут історії України НАН України : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2016. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Dragomanov_M (дата звернення: 07.06.2021). – Назва з екрана.

Сторінка М. П. Драгоманова [Електронний ресурс] // Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2007-2021. – Режим доступу: <https://npu.edu.ua/universytet/storinka-m-p-drahomanova> (дата звернення: 07.06.2021). – Назва з екрана.

Черкаська Г. Життя – вибух світла у лампаді [Електронний ресурс] / Г. Черкаська // UaModna : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Івано-Франківськ, 2015. – Режим доступу: <https://uamodna.com/articles/zhyttya-vybuk-svitla-u-lampadi/> (дата звернення: 07.06.2021). – Назва з екрана.

Чехович К. Шкідливі думки Михайла Драгоманова [Електронний ресурс] / К. Чехович // zbruc.eu : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Львів, 2021. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/12665> (дата звернення 13.05.2021). – Назва з екрана.

Шорсткіна О. Ф. Українець зі вселюдськими тенденціями»: Михайло Драгоманов у виданнях з фонду відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ [Електронний ресурс] / О. Ф. Шорсткіна // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Київ, 2013-2021. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/node/2185> (дата звернення: 07.06.2021). – Назва з екрана.

Іменний покажчик

- Антонович В.4, 8, 9
Бернштейн Е. 14
Белінський В. 20
Білик І. 21, 22
Винниченко В. 17
Вовчок М. 6
Герцен О. 10, 20
Гоголь М. 21
Голубович В. 17
Горький М. 13
Грушевський М. 17,18
Гюго В. 13
Данилевич С. 15
Драгоманов С. 23
Драгоманова О. 23
Енгельс Ф. 16
Єфремов С. 12
Житецьки П. 8
Карамзін М. 6
Конт О. 22
Кримський А. 12
Куліш П. 20
Лавров П. 14
Лассаль Ф. 14, 22
Ленін В. 16
Лисенко М. 8
Ліст Ф. 15
Маркс К. 15
Мирний П. 21, 22
Муравйов А. 18
Полевич К. 6
Павлик М.4,10, 13, 15
Петлюра С. 17
Пирогов М. 7
Плеханов Г. 14
Подольський С. 10
Пушкін О. 21
Пчілка О. 6, 19, 21, 23
Спенсер Г. 22
Струве П. 13
Стронін О. 6
Ткачов П. 14
Троцький П. 17
Труш І. 23

Тургенєв І. 13, 20

Українка Л. 4, 6, 11, 21, 22, 23

Франко І. 4, 10, 12, 13, 15, 22

Хмельницький Б. 16

Чикаленко Є. 22

Чубинський П. 20

Шашман І. 22

Шевченко Т. 4, 6, 7, 12, 20, 21, 22

Для заміток

Бібліографічний посібник

Свідомий європеєць і не менш свідомий українець

До 180-річчя від дня народження Михайла Драгоманова

Бібліографічний покажчик

Відповідальна за випуск

С. Сичова

Упорядник:

Карпінська Надія

Редактор

Г. Волкова

Комп'ютерний набір

Н. Карпінська

Комп'ютерна верстка

О. Якубовський

Підписано до друку 27.09.2021 стор. Тираж 3 прим.
Обласна бібліотека для юнацтва імені Олеся Гончара
36039, м. Полтава, вул. Олеся Гончара, 25 а
[http:// libgonchar.org](http://libgonchar.org) E-mail: pobugonchara@ukr.net